

ORTAÇAĞDA KAFKASYA TÜRK ŞEHİRLERİNDE ESNAF TEŞKİLATLARI (TEBRİZ ÖRNEĞİ)

Tradesmen Organizations in the Caucasus Turkish Cities in the Middle Ages (Example of Tabriz)

Yaşar BEDİRHAN¹

Geliş Tarihi: 24.02.2017/ Kabul Tarihi:07.04.2017

Öz

İktisadi hayatın gelişimine bağlı olarak Kafkasya şehirleri, aynı zamanda Tebriz sanatkârlık ve ticaret merkezine dönüşmüştü. Devrin kaynaklarında Tebriz'in iktisadi durumunu araştırmak için elde bulunan belgelerin araştırması gösteriyor ki XI. ve XIII. yüzyıllarda Tebriz şehri Kafkasya şehirleri içinde sanatkârlık ve ticaret açısından en önemli şehirdi. Tebriz'de her sanat dalında sanatkârlar vardı. burada bakırcılar, sarraflar, nalbantlar, ayakkabıcılar, demirciler, terziler, boyacılar, kalaycı çeşitli ev eşyası yapan sanatkârlar çalışıyordu. Kaynaklarda da her bir sanat dalıyla ilgili olarak pazar adlarına (örneğin; nal-sazan (nalyapan) bakırcılar, sarraflar) rastlanır.

Anahtar Kelimeler: Tebriz, ticaret, sanatkârlık, Kafkasya

Abstract

Due to the development of the economic life, the cities of the Caucasus were transformed into Tabriz arts and trade centers at the same time. A survey of the documents available to investigate Tabriz's economic situation at that time indicates that XI. And XIII. In the centuries, the city of Tabriz was the most important city in terms of craftsmanship and trade in the Caucasus cities. There were artisans

¹ Yrd. Doç. Dr., Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Tarih Bölümü, Ağrı, caturalp@hotmail.com.

in every art field in Tabriz. Here, there were artisans who made copper, curtains, shoes, shoes, shoemakers, tailors, painters, various household goods. In the sources, there are also market names (eg nal-carpets, coppersmiths) associated with each artifact.

Keywords: *Tabriz, trade, crafts, Caucasus*

Giriş

Yüksek zirveli Sehend'in kuzey tepelerinin (Yanık Dağları) ve kırmızı renkli Surhab dağının yamacında yerleşen Tebriz'in 3000 yıllık tarihi vardır. Bu eski şehir XIII-XVII. yüzyıllarda sanatkârlık, ticaret ve medeniyet merkezi olarak dünyaca meşhur olmuştur. Tebriz Ortaçağda uzun süre büyük devletlerin başkenti olmuş, İran ve Azerbaycan'da olan siyasi olayların merkezi olmuştur (Onullahi, 1982:33).

Tebriz şehrinin tarihi, ilk yerleşim yeri ve durumu şimdiye dek bulunamamıştır. Tarihi kaynaklarda Tebriz'in bir şehir olarak varlığı konusunda çeşitli fikirler ortaya atılmıştır. Tebriz'in temelini Arap halifesi Harun-Er-Raşidin eşi Zübeyde Hatun tarafından atılması fikrinin birçok Ortaçağ tarihçilerinin defalarca vurgulamalarına rağmen şehrin kuruluş devri bu sorunla ilgilenenler arasında daima çeşitli tartışmalara yol açmıştır (Kabiyanpurun, 1346:127).²

Tebriz isminin Farsça *teb* (ateş) ve *rîz* (akıtan, dökten) sözcüklerinin birleşmesinden (Tebriz-ateş dökten) geldiği söylenmektedir. Bunun hikâyesi ise 791'de Abbasi Halifesi Harun Reşid'in ateşli hastalığa yakalanan zevcesi Zübeyde Hatun'un Tebriz'deki kaplıcalara girip burada iyileşmesidir. Yani Zübeyde Hatun'un ateşli hastalığı burada iyileştiğinden buranın adı Tebriz (ateş dökten) olmuştur (Aydoğmuşoğlu, 2007:11). Birçok araştırmacılara göre, bu fikri ilk defa Hamdullah Kazvini "*Nüzhetü'l-Kulüb*" eserinde belirtmiştir (Onullahi, 1982:39). Hâlbuki daha 12.yüzyılda Azerbaycan'ın meşhur şairi Hakani Şirvanî şiirlerinin birinde bu fikrin uydurma olduğunu belirtse de, Ortaçağ tarihçileri Hamdullah Kazvini'ye istinaden aynı rivayeti tekrar etmişler. Fakat Hamdullah Kazvini'den çok önceleri 13.yüzyılın başlarında yazılmış "*Acayip ed-Dünya*" eserinin müellifi Tebriz'in temelini Zübeyde hatun tarafından atıldığını söylemektedir (Bilgili, 2011:222).

Tebriz'in Araplar tarafından fethi Halife Ömer zamanına rastlamaktadır. Fakat İslâm fetihleri sırasında bölgenin en önemli şehri Tebriz değil Erdebil idi. 858'de bir deprem sonucunda yıkılan Tebriz, Halife Mütevekkil (847–861) tarafından yeniden imar edildi. el-Revad el-Ezdî ve oğullarının merkezi olarak müstahkem

2 Hatta Timur'un şöyle dediği bilinir: "Tebriz o kadar eski bir şehirdir ki, hiç kimse onun ne zaman kurulduğunu tam olarak bilmemektedir".

bir şehir görünümünü kazandı. X. yüzyılda ise Tebriz ehemmiyeti haiz olmayan bir şehirdi. Yine Mukaddesi X. yüzyılda Tebriz'i Cuma camisi bulunan pek çok akarsuyla sulanan ve meyve bahçeleri ile çevrili hoş bir şehir olarak tasvir etmekteydi (Barthold, 1975: 78).

IX. yüzyılın başlarında Tebriz'de kale vardı. Hilafete karşı olan bağımsızlık savaşının önderi Babek 16-18 yaşlarında iki seneye yakın bir süre Tebriz'de Muhammed el-Ezdi'nin yanında kalmış ve 18 yaşında babasının yanına gitmiştir (Ebu'l-Farac, 1348:496). Bu dönemde Tebriz'de sağlam bir kale vardı. Taberi H. 220 (M. 835) yılı olaylarını anlatırken er-Revvad'ın soyundan olan Muhammed bin Beis'in yönetiminde "Tebriz" ve "Şahi" diye iki kale olduğunu yazıyor (Et-Taberi, 1992:30). Hilafete karşı bağımsızlık savaşı veren Muhammed bin Beis önceleri Babek'in müttefiki idi ve "Tebriz" kalesini onun yönetimine vermişti. O hatta Babek'in baş serkerdelerinden olan İsmet el-Kurdi ve onun arkadaşlarına yemek temin ediyordu. Fakat Babek hareketinin zayıfladığını gören Muhammed bin Beis Babek'e ihanet ederek İsmet el-Kurdi ve onun arkadaşlarını kaleye misafir olarak davet edip onları hapsederek Halife Mu'tasım'a gönderdi. Halife Mu'tasım Babek'e karşı askeri stratejik bilgileri ondan öğreniyor ve Babek'e karşı olan mücadeleye her gün güçleniyordu. Bu olaylardan sonra Babek hareketi her geçen gün yeni bir başarısızlığa uğruyordu.

Bu dönemde Tebriz stratejik askeri önemi olmakla beraber, Tebriz şehrinin kendisi de gelişerek büyümüştür. Fakat H. 244 (858-859) senesinde Tebriz'de gerçekleşen deprem şehri dağıtarak harabeye dönüşmüştü. Halife Mütevekkil'in (847-861) emriyle şehir tekrar yapılmıştı (Onullahi, 1982:42).

885-929 yılları arasında Azerbaycan'a Sâciler'in sahip olmalarıyla Tebriz şehri de Sâciler'in hâkimiyetine girmiştir. Sâciler, ismen Abbasilere bağlı olan Azerbaycan'da IX. yüzyılın sonlarından X. asrın başlarına kadar hüküm sürmüşlerdir. Sâcilerin kurucusu Ebu'l-Sâc Divdâd idi ve bu kişi Halife Mütevekkil hizmetinde bulunmuş bir Türk komutandı (Bilgili, 2011:222).

937'den sonra Müsafiriler, sonra da Revvâdiler Tebriz'e hâkim olmuşlardır. Emir Ahmedil de bunlardan biri olup Erdebil ve Tebriz şehirlerinin hâkimi olmuştur (Sümer, 1999:2). Tebriz - Eher taraflarını idare eden Revvâdiler, Yemen Araplarının en eski ailelerinden neşet ettikleri halde sonradan Kürtleşmişlerdir. Bunların hâkimiyet alanları Azerbaycan'a – özellikle de Tebriz'e kadar yayılmıştır. Abbasi hâkimiyetinin başlarında Revvad b. Mutanna Tebriz'i tımar olarak elinde tutulmuştur. Onun torunları ise yaklaşık olarak iki yüzyıl içerisinde tamamen Kürtleşir (Bosworth, 1968:32). Tebriz ve Erdebil XI. yüzyılın sonlarından itibaren ise Ahmedil'in Türk memlûkü Ak Sungur ve oğulları tarafından idare edilmiştir (Sümer, 1999:2).

İslâm hâkimiyeti döneminde Tebriz oldukça gelişti. Şehrin çevresi surla çevrildi. Zirai ve ticari hayat gelişti. Bu dönemde Tebriz kumaşları çok ünlüydü. Tebriz şehri Türk-İslâm şehrinin fiziki temel unsurlarını bünyesinde barındırıyordu. Kale, şehristan ve rabad unsurları diğer Türk-İslâm şehirlerinde olduğu gibi Tebriz’de de vardı. Tabii bunlara en önemli unsur olarak Türk-İslâm şehirlerinin karakteristik yapısı olan Cuma Camisi de eklendi. Bu üç kademe birbirini saran üç kuşaktan oluşuyordu. Ayrıca İslâmî dönem Türk şehirlerinin en uygun unsurlarından biri de mahalle idi. Türk mahalle mimarisinin temel unsurları Tebriz’de de uygulandı. Mahalle kendi içinde bir hayat alanı olduğu için ihtiyaçlar da orada karşılandı. Mahallenin vazgeçilmez unsurları cami, türbe veya tekke, bakkal, berber vs. oluşmakta idi (Aydoğmuşoğlu, 2007:13).

Kafkasya bölgesinde Abbasilerin zayıflamasından sonra bölgede Şirvanşahlar, Sâcogulları, Revvadiler, Salariler, Ahmediler gibi çeşitli mahalli idareler teşekkül etmiştir. Bu teşekküller Çağrı Bey, Tuğrul Bey ve Alparslan’ın bölgeye yaptığı akınların ardından Selçuklu Devleti’nin hâkimiyetini tanıması ve tarih sahnesinden çekilmiştir.

Tebriz deprem kuşağında olduğundan tarihte birçok kez depreme maruz kalmıştır. 1042 senesinde olan depremde Tebriz’de 40-50 bin kişi ölmüştür. Şehrin bir kısmı dağılarak harabeye dönmüştür. Tebriz’in duvarları yapıtları ve bağları dağılmıştır (Wilson, 1930:104). 1042 senesi depreminden dört sene sonra 24 gün Tebriz’de bulunmuş Tacik şair Nasır Hüsrev şunları yazıyor: “*Ben Tebrizde olduğum zaman oranın hükümdarı Ebu Mansur Vahsudan bin Muhammed idi. Tebriz güzel ve büyük şehir gibi gözüküyordu. Fakat bana söylediler ki deprem sonucunda Tebriz’in bir kısmı dağılmış diğer kısmına bir şey olmamıştır*” (Wilson, 1930:104; Nasır-ı Hüsrev, 1967:6).

Tebriz gördüğü zarardan dolayı zayıf düşmüştü. Vahsudanlar da Selçukluların bu zayıflıktan yararlanmasından korkmuşlardı. Fakat şehir kısa süre sonra tekrar inşa edildi ve eski cazibesine kavuşmuştu (Bosworth, 1968:33).

Revvadiler devletinin hükümranlılığı zamanında hatta Tuğrul Bey’in (1038 - 1063) Azerbaycan’a yürüyüşüne kadar Tebriz Azerbaycan’ın başkenti idi (Onullahi, 1982:43). Tebriz hakimi Emir Vahsudan Tuğrul’a tabi olduktan sonra şehirde onun adına hutbe okuttu ve oğlunu onun yanına kendi bağlılığını göstermek amacıyla göndererek hakimiyetine devam etti. Şemsettin İldegiz’in iktidarı döneminde (1136 -1174) Tebriz İldenizler Devleti’nin başkenti idi. Çok fazla nüfusa ve şöhrete sahip bu şehri 1175 senesinde Cihan Pehlivan kardeşine armağan verdi (Buniyatov, 1978:73).

H.582 (1186-87) senesinde yani Kızıl Arslan Azerbaycan’a sahip olduktan sonra Tebriz daha da güzelleşti. Tebriz bu dönemde sadece Kafkasya’da değil İran şehirleri arasında da en güzeli olmayla beraber Azerbaycan’ın başkenti idi (Beh-

ram, 1349:206). 1175 senesinde Kızıl Arslan'ın işgalinden sonra Tebriz ülkenin değişmez başkenti oldu. Fakat bazen Nahcivan da İldenizlerin başkenti oluyordu (Memmedov, 1977:72-77).

Azerbaycan Atabeyler Devleti'nin büyük önderi Nüsret ed-Din Ebu Cafer Cihan Pehlivan (1177-1191), Atabey Ebubekr (1191-1210) ve kardeşi Özbek'in (1210-1225) hakimiyetleri zamanı Tebriz ülkenin başkenti gibi iktisadi açıdan çok fazla gelişti. Z. M. Bunyadov diyor ki, Atabeyler'in hakimiyeti döneminde Azerbaycan şehirlerinin gelişme dönemi idi. Nahcivan, Beylegan, Tebriz ve Şamahı şehirlerinin her birinde 100 bin ve daha fazla nüfus vardı (Buniyatov, 1978:188).

H.610 (1213-14) yılında Tebriz'de bulunmuş Yakut Hamevi: *“Tebriz Azerbaycan'ın ünlü şehirlerindedir ve onun nüfusu yoğundur. Tuğladan yapılmış sağlam duvarı vardır. Bu güzel şehrin çevresi bağlarla çevrelenmiştir. Meyvelerin fiyatı çok ucuz... Bu şehirde ettabi, siklatun (ipek, altın, kumaş) hatai, atlas, kumaşlar dokunarak doğu ve batı ülkelerine ihraç ediliyor.”* (El-Hamevi, 1969:832) diye bilgiler vermektedir.

IX. yüzyılın sonları ile XI. yüzyılın ortalarını kapsayan dönem Tebriz'in iktisadi açıdan gelişme dönemi olmuştur. 1042 yılı depremi ve daha sonraları meydana gelen feodal ara savaşları Tebriz iktisadiyatına darbe vurmuştur. Fakat İldenizler Devleti'nin hakimiyeti zamanı Şemseddin Atabey İldeniz'in Tebriz'i ülkenin başkenti yapması onun sosyal iktisadi gelişimine önemli etki göstermiş, şehir çok büyümüş ve bu gelişme aşaması 1225 yılına kadar devam etmiştir (Onullahi, 1982:44).

Tebriz'de Sanat ve Sanatkarlık

İktisadi hayatın gelişimine bağlı olarak Kafkasya şehirleri, aynı zamanda Tebriz sanatkarlık ve ticaret merkezine dönüşmüştü. Devrin kaynaklarında Tebriz'in iktisadi durumunu araştırmak için elde bulunan belgelerin araştırması gösteriyor ki XI. ve XIII. yüzyıllarda Tebriz şehri Kafkasya şehirleri içinde sanatkarlık ve ticaret açısından en önemli şehir haline gelmişti. Tebriz'de Ortaçağda bilinen sanatkarlık üretiminin tüm sahaları gelişmişti. XIII. yüzyılın başlarında yazılmış *“Acayip-ed-Dünya”* kitabının yazarı: *“Tebriz de olmayan sanat sahası yoktur.”* (Onullahi, 1982:45) Şehirde yaşayan halkın birçoğu el sanatlarıyla uğraşmıştı (El-Kazvîni, 1967:327). Şehir hayatının gelişimine bağlı olarak sanatkarlık üretiminin farklı dallarında uzmanlaşmalar meydana gelmişti.

Kafkasya'nın bir takım şehirlerine özgü olduğu gibi, Tebriz'de de el sanatlarının bir dalı olan dokuma sanayi büyük ölçüde gelişmişti. Boyacılık, ip dokuma ve dokuma dallarında atölyeler vardı. Halı ve kilim dokumacılığı Tebriz sanatkarlığında önemli rol oynuyordu. Yezd ve diğer önemli şehirlerden Tebriz

sanatkârlarına halı dokumak için siparişler geliyordu. XIX. yüzyılın başlarında Gazi Emir Şemseddin Yezd Cuma Camisi için Tebriz de güzel halılar dokutmuş ve götürmüştü (Ca'ferî, 1338:75).

Tebriz'de çeşitli ipek, yün ve pamuk kumaşlar da dokunuyordu. Burada dokunmuş olan tafta kaliteli ipek kumaşlar, simli kumaşlar halı ve kilim, atlas deri kumaşlar örtüler doğu ve batı ülkelerine gönderiliyordu (Buniatov, 1978:201 ve El-Kazvîni, 1967:327). Dokunan kumaşlar iki ya da üç renkliydi. Vilson'un yazdığına göre; o zamandan kalmış kumaş parçaları çeşitli ipeklerden dokunmaktaydı. Bunun dışında Tebriz'de bir çeşit ipek kumaş da dokunuyordu ki, ışığın değişmesiyle kumaşın rengi de değişiyordu. Kumaşlarda çeşitli kuş, hayvan resimleri yapılıyordu (Vilson, 1317:166; Alizade, 1967:253-265).

1221 senesi Ocak ayında Moğol ordusu Tebriz'e yaklaşırken şehir halkı onlara büyük ölçüde para vermenin yanı sıra ipek kumaşlar ve dokuma elbiselerde hediye etti. Moğol hükümdarı Oktay Kağan (1229-1291) hatai kumaştan elbise yaptırmak için Tebriz'den terzi çağırılmış. İbn el-Esir'in verdiği bilgiye dayanarak Tebriz terzileri hiç görülmemiş hırkalar hazırlıyor, dışını güzel ve ince atlasla, içini ise samur ve kunduz derilerinden yapıyorlardı. Moğollar her sene ödemek şartıyla Tebriz halkına büyük ölçüde para ve elbise vergisi koydular (İbnü'l-Esir: C. XI, s. 312). Bunun dışında, Oktay Kaan Tebrizli ünlü ve iyi terzi ve sanatkârları Moğolistan'a göndermiştir (Cüveyni, 1317:108; Alizade, 1967:253-265).

Tebriz'de dokuma atölyeleri inşa edilmişti. Buralarda işlenmemiş mallardan çeşitli kumaşlar dokunmakta idi. Buda Moğol hanları ile Kıpçak hakanları arasında kıyasıya mücadeleye neden olmuştur. el-Ömeri (13.yy'nin sonu 14. yüzyılın başları) şöyle yazmaktadır: "*Nizameddin Ebu'l-Fazl Yahya bana şöyle söyledi: "Kıpçak ordusu Hülagü'nün komutası altındaydı. Hülagü işgal ettiği toprakları Kıpçak ve Harezm feodalları arasında paylaştırmıştı. Kıpçaklar Tebriz ve Moğara'dan elde edilen geliri kendilerine alıyorlardı. Hülagü ölünce yerine Abaka Han geçti. Kıpçak hükümdarı Bereke Tebriz'de Cuma Camisi ve kumaş dokuma atölyesi yaptırmak için Abaka Han'dan izin alırdı. O Tebriz'de cami ve atölye yaptırmıştı. Orada Bereke için dokumacılık malzemeleri yapılıyordu."* (El-Ömeri, 2014:125,126,127; Onullahi, 1982:46) Bereke ile Abaka arasında problem çıkana kadar bu durum böyle devam etmiştir. Daha sonra Abaka Han Tebriz'de yapılan dokumacılık atölyesini yıktırdı. Belli bir süre sonra her iki hükümdar arasında olan çekişme sona erdi ve Tebriz'de yıkılmış atölye tekrar yapıldı. Kızıl Orda³ ileri gelenleri kendi

3 Türkistan Hanlıkları ve Çarlık Rusyası döneminde Ak Mescid olarak bilinen şehir adı, Sovyetler döneminde Kızılorda olarak değiştirilmiştir. Kızılorda Eyaleti (Kazakça: Қызылорда облысы(Kızılorda oblısı), Kazakistan'da bir eyalet olarak bilinmektedir. Eyalet merkezi de Kızılorda şehridir.

ölkelerinden işlenmemiş mal getirerek burada ondan dokuma izni aldılar. Fakat kısa bir süre sonra durumlar yine değişti. Kızıl Orda hanı Özbek cami ve atölye yapımlarından faydalanarak Tebriz ve Moğara'ya tam hakim olmak istemiş ve bunun için Kazan Han'a gidecek fakat Kazan Han onun bu isteğini geri çevirecektir (Onullahi, 1982:45).

Yukarıda yazılanlardan anlaşıldığına göre, Tebriz'de dokumacılığın çok geliştiği görülmüştür. Hatta sanatkârlığın bu sahası o kadar fazla gelir getiriyordu ki Kıpçak hanları ile İlhani hükümdarları arasında rekabet yaratmıştır. Bu dokuma atölyesinden uzun süre faydalanılmış ve bu atölyede üretilen mallar o kadar fazla idi ki, hatta Kızıl Orda zenginleri Azerbaycan'dan getirilen işlenmemiş mallarla yetinmeyip kendi ölkelerinden mal getirmek için İlhani hükümdarından izin almışlardı. Marko Polo Tebriz halkının büyük çoğunluğunun ticaret ve sanatkârlıkla uğraştığını vurgulayarak şöyle demektedir; “*Bu atölyelerde değerli simli ve ipekli kumaşlar üretilmektedir. Bunlar şehrin ticareti için önem kaydetmektedir* (Polo, 2015:31).

XIII. yüzyılın sonu ve XIV. yüzyılın başlarında dokumacılık hızla gelişme göstermiştir. Reb'i Reşidi, Şam ve Kazan dokuma atölyelerinde güzel ince ipek ve pamuklu kumaşlar dokunuyordu. Hatta Reb'i Reşidi'de ipek dokumacılık atölyelerinde çalıştırmak üzere Antakya'dan 50, Kıbrıs'tan 20 ipek dokuyan sanatkârlar getirilmiştir (Abdolhoseyn, 1368:321). Reb'i Reşidi de çalışan kölelere Tebriz'de yapılmış gömlek, çuha, örtü ve başlarını örtmek için kumaş veriliyordu (Abdolhoseyn, 1368:195).

İlhani hükümdarının Tebriz'de değerli kumaş ve elbiselerden oluşan hazineleri vardı. Onlar çoğu zaman değerli hediye olarak elbise de veriyorlardı. Bu değerli elbiselerin büyük kısmını Tebrizli sanatkârlar hazırlıyorlardı. Kazan Han zamanında elbise dokunan atölyelerde çok fazla elbise üretiliyordu (Reşidüddin,1386: 390). 10-15 gün içinde Kazan Han 20 bin çift elbise hediye edebiliyordu. Reşidü'd-Din'in yazdığına göre: “*Her gün Kazan Han ortalama 200-300 çift elbise hediye veriyordu. Elbiseler o kadar değerliydi ki, hiç kimse onları değişmesin diye hazineye elbiselere mühür vuruluyordu* (Onullahi,1982:47).

Reşidü'd-Din oğlu Mecdü'd-Din'e yazdığı mektupta; “*Kışın Hindistan'a saldıracakları için Tebriz sanatkârlarından hayvan tüyünden dokunmuş 200 top kumaş, elbise için 200 yün kumaş, keçi kılından hazırlanmış 300 tane belbağı, 200 tane başörtüsü 2000 arşın çeşitli kumaş,1000 arşın normal kumaş, 1000 tane kısa yün elbise, 2000 çift bot, kunduz derisinden hazırlanmış 2000 tane önlük, kürk yapımı için 100 top deri, 100 top panter derisi, 2000 top sincap derisi, 200 top kırmızı tilki derisi, 1000 çift elbise alıp göndermesini istemişti*” (Abdolhoseyn, 1368:188-192) kaydetmiştir.

Yukarıda anlattıklarımızdan da anlaşılmaktadır ki Tebriz’de üretimde sadece ipek, yün ve pamuk kumaş değil, aynı zamanda çeşitli hayvanların derilerinden de faydalanılıyordu. Sadece Tebriz’de değil ona yakın olan şehir ve kasabalar da aynı zamanda Tecuz ve Şebister’de halkın büyük kısmı ipek ipliklerden kumaş ve halı dokumakla uğraşıyorlardı (Hüsrev, 1994:19-82).

Şunu da vurgulamak gerek ki, Tebriz dokuma sanatkârlarının isimlerine kaynaklarda çok az rastlanmıştır. “*Sefvet-üs-Sefa*” kitabında Tebrizli Şalbac (şalören) usta Pir Ali’nin ve XV. yüzyılın başlarında Tebrizli Behaeddin Culah’ın (dokumacı) isimlerinden bahsedilmiştir (İbn-i Bezzâz, 1994:9).

Tebriz’de çok sayıda silah atölyeleri de bulunmaktaydı. Bunların bir kısmı zenginlerin ve İlhanların, diğer kısmı ise sanatkârların kendilerine ait atölyelerinden oluşmaktaydı. Silah yapımı çok eski zamanlardan Tebriz’de sanat dalları arasında kendi yerini almış bulunmaktaydı. Oktay Kağan zamanında Tebriz’de yapılan silahları diğer ülkeler tarafından ithal edilmekteydi (Hondmir, 1333:165). Handemir, Hülagü Han zamanında Tebriz’de yaşayan silah yapan sanatkârların durumunu şöyle anlatmaktadır: “*Sanatkârlar vezir Hacı Şemseddin Muhammed Cüveyni’nin yanına giderek hazırlayıp hazineye verdikleri silahların mukabilinde 500 tümen isterler. Hacı Şemseddin sorar: -Sizin Tebriz’de ne kadar taşınmaz malınız var?...cevabında derler ki, bizim hiçbir şeyimiz yok. Şemseddin Cüveyni tekrar sorar: -Sizin Tebriz’de eviniz var mı? Sanatkârlar: -Evet, küçük bir evimiz var. Şemseddin tekrar sorar: -Sizin her birinizin evine 500 tümen dökülürse sığar mı? Sanatkârlar: -Sığmaz. Hacı Şemseddin cevabında: -Eğer evinize 500 tümen sığmazsa nasıl inanalım ki sizin her biriniz 500 tümenlik silah yapıp hazineye verdiniz? Sonuçta sanatkârlar hazine için yaptıkları silahların karşılığında çok az bir para alırlar*” (Hondmir, 1333:165).

Bu olay iki açıdan önem arz etmektedir. İlk olarak Tebriz’de silah yapımının çok geliştiği ve ikinci olarak da silah yapan sanatkârların çok zor şartlarda yaşadıklarını göstermektedir.

Kazan Han zamanında ordunun silaha olan ihtiyacı göz önüne alınarak silah yapımına çok önem veriliyordu. Kafkasya’nın diğer şehirlerinde olduğu gibi Tebriz’de de ok, yay, kılıç v.b. silahlar yapan sanatkârlar dışında özel olarak saraya bağlı silah atölyeleri de bulunuyordu (Onullahi, 1982:48). Atölyelerde genellikle savaşlarda esir alınan silah ustaları çalıştırılıyordu. Kazan Han zamanına kadar bu silah atölyelerine devlet tarafından verilen para, farklı devlet memurları tarafından zimmetlerine geçirildiği için bazı sanatkârların maddi çıkarları bulunmuyordu. Onlar çok az sayıda silah üretiyorlardı. Kazan Han esir alınarak bu atölyelerde çalıştırılan ustaları heveslendirmek için devletin atölyeler için ayırdığı parayı sıkı kontrol altına aldırdı ve inandığı memurları buraya göreve getiriyordu. Bu çalışmalar sonucu devlete her sene 10.000 çift mükemmel silah hazırlanıp verilmeye

başlanmıştır. Hal bu ki, bu çalışmalar yapılmadan önce 2000 çift bile yapılamıyordu (Reşidüddin: 1386: 542-544).

İlginçtir ki Tebriz sanatkârları Moğolların kullandığı bazı silah çeşitlerini yapmayı da öğrenmişlerdi. Diğer taraftan, özgür olan sanatkârların hazırladığı silah çeşitleri, köle sanatkârların hazırladığı silahlardan çok daha kaliteliydi. Pazarda özgür sanatkârların yaptığı silahların sayısı da artmaya başlamıştır. Durumun böyle olduğunu gören Kazan Han, alınacak silahların parasının askerlere dağıtılmasını söylemiş ve onlar da istedikleri silahı pazarda özgür sanatkârlardan satın almaya başlamıştır (Reşidüddin: 1386: 542-544).

Bu zamanlarda seyyar sanatkârlar da vardı. Onlar orduyla birlikte dolaşıyorlardı ve askerın ihtiyacı olan silahı yapıyorlardı. Mesela, Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan'ın 23 bin kişiden oluşan ordusunda terzi ve ayakkabıcıların yanı sıra demirciler, ok, yay ve kılıç yapan ustalar da bulunmaktaydı (Barbaro, 2006:76).

Diğer taraftan Kafkasya'nın birçok şehrinde olduğu gibi, Tebriz'de de saksı kaplar üretilmekteydi. Üzerinde renkli geometrik figürler, bitki ve bazen de insan resimleri olan kapların üretimi her geçen gün artmaktaydı. Moğolların Tebriz'e saldırısı sırasında bu kapların üretimini yapan bazı merkezlerin yağmalanmasına ve yıkılmasına bakmazsak, bu dalda yeni sanatkârlık merkezi olan Tebriz ve Sultaniye gibi şehirler çok önemli yerler olmuştur. Saksı kapları hazırlama işi o kadar gelişmişti ki, Ebu'l-Kasım Kaşâni h.700 (1300-13001) Taceddin Elişah Cilani için Tebriz'de saksı ve kaşı kaplar hazırlama teknolojisi hakkında kitap yazmıştır.⁴ Tebriz'de günlük kullanımda ihtiyaç duyulan tabak, çanak, su bardağı v.b. kap-kacağın üretildiği atölyeler de bulunmakta idi. Likva'nın saksı kapları Tebriz pazarlarında çok ünlü olmuştur.

Tebriz'de hazırlanan sandıklar İran'ın birçok şehrinde özellikle aranan mallar arasında yer almaktaydı. Emir Şemseddin Tebriz'de öldüğü zaman onun cenazesini ailesi Yezd'e götürmek istiyor. Karısı (Reşidü'd-Din Fezlullah'ın kız kardeşi) onur kurganı için sandık yapımını Tebrizli sanatkârlara sipariş etmiştir. Bu sandık abanoz ağacından ve fildişinden yapılarak Yezd'e gönderilmiştir. Hatta bu kurganın güneyinde yapılacak mihrap da Tebriz'de mermer taşından yapılmıştır (Ca'ferî, 1338:88-89).

Tebriz'de her sanat dalından sanatkârlar bulunuyordu. Özellikle burada bakırcılar, sarraflar, nalbantlar, ayakkabıcılar, demirciler, terziler, boyacılar, kalaycılar ve çeşitli ev eşyası yapan sanatkârlar çalışıyordu. Kaynaklarda da her bir sanat dalıyla ilgili olarak pazar adlarına (örneğin; na'lband pazarı, pâlân-ger (palanduz-palan diken veya yapan) pazarı (Merçil, 2000:38), bakırcılar, sarraflar pazarı) rastlanıyordu.

4 Bu kitabın iki nüshası Ayasofya Kütüphanesinde 3614ve 4612 numarada kayıtlıdır. Ayrıca bk. (Behrami, 1327:38).

İbn Batuta bu konuda şöyle yazıyor: “*Benim dünyanın tüm şehirlerinde gördüğüm pazarlar içinde en iyisi Tebriz pazarıdır. Bu pazarda esnaf ve sanatkârların özel yerleri vardı...*” (İbn Battuta, 2016:254)

Şehristan-i-Reşidi de kağıt yapan atölyelerin varlığını biliyoruz (Shahmar, 2014:20). Yetenekli Tebriz sanatkârları o kadar ünlü olmuşlardı ki, hatta çoğu zaman onları farklı ülkelerin hükümdarları kendi şehirlerine ve ülkelerine götürerek çalıştırmıştı. Örneğin; Olcaytu Sultan Muhammed (1304-1316) Sultaniye’yi yeniden kurduktan sonra Tebriz’den birçok sanatkârı oraya götürmüştü. 1386 senesinde Timur Tebriz’i işgal ettiği zaman oranın ünlü sanatkârlarının bir kısmını aileleriyle birlikte Semerkant’a götürmüştü (Kâşânî, 1348:46-47; Yezdî, 1980:290; Onullahi, 1982:49; Hând Şah, 1258:219).

Kafkasya’nın diğer şehirlerinde olduğu gibi, Tebriz’de de sanatkârlar kendi sanat dallarıyla ilgili olarak çeşitli meslek gruplarında birleşiyorlardı. Bu gruplar aracılığıyla onlar arasında çıkar ortaklığı sağlanıyordu. Kaynaklarda ahi grubunun çalışmaları konusunda genel bilgiye ulaşamasak da, Tebriz’de ahi grubunun üyesi olmuş ve isimlerinin önünde Ahi kelimesi bulunan bir takım şahıslara (Ahi Şahabettin, Tebrizli Ahi Ali, Ahi Mir, Ağa Ahi, Ahi Zahit, Seyit Aga Ahi, Ahi Bala, Ahi Rıza, Ahi Ahmet Taş) rastlanıyordu (Erdebilî, 1373:2006:18; Yoloğlu, 2011:186-192; Terbiyet, 1987:42; Memmedli, 2008: 30). XII. yüzyıl düşünürlerinden “kemale ermiş arif, tarikat mürşidi ve gerçeklik rehberi” Sadeddin Mahmud Ebulkasım oğlu Tebrizî de Ahî olarak görülüyordu (Kırmıskiy, 1981:31-32). Bunu Ortaçağ Kafkasya şehirlerinde kuyumcular, bezzazlar, tatlıcılar, boyacılar, demirciler, dericiler, kasaplar, papagçılar, duluşçular, sarracalar, sandıkçılar, misgerler, nalbantlar mahallelerinin olması ve bu mesleklerden herhangi birini icra eden sanatçının ilgili sanatçı kardeşliğine dâhil olmasının gerekliliği de kanıtlıyordu (Ahmed, 2016:167).

Dini-Sosyal ve siyasi gurup olan ahi gurubu (Ahmed, 2016:159). Tebriz’de çok güçlüydü. Bu konuda yeterli bilgi olmasa da “Ovzan, esnaf, mohterife” terimlerine kaynaklarda rastlamak mümkündür (Pırıyev, 2003: 247). Bu da aynı isimler altında, aynı sanatkârların hukuki çıkarları, onları gruplar halinde birleşmelerini hızlandırıyordu. Araştırmacı Haydarov’a göre Azerbaycan dâhil birçok Müslüman Şark şehirlerinde IX-XII. yüzyıllarda “*esnaf*” istilahı adıyla kayda alınan sanatkâr örgütlerin varlığından bahsetmektedir. Bu örgütlerin tepe noktasında “*reisler*” bulunuyordu (Ahmed, 2016:163). “*Tarih el-Bab*” adlı kaynakta saraçların ve debağların reis adlarına rastlanmaktadır. “*Tarih el-Bab*”dan, özellikle Derbent’te reislerin büyük siyasi nüfuza sahip olduğu anlaşılmaktadır (Minorskiy, 1963:43-105). Minorski’ye göre “*reis idarecilerle halk arasındaki irtibatı sağlayarak yukarının emirlerini aşağıya iletiyor ve şehir sakinlerinin adına şikâyet ve talepleri dillendiriyordu.*” (Minorskiy, 1958:163-164) X. yüzyılda Gence’de ipek pazarlamacısı

reisi (gezzas) görevi bulunuyordu; XI. yüzyılda Sanatkârlık birliklerinin başkanları hakkında Hakanî'de de bilgi vardır; ona göre, eskiden feodal hiyerarşinde daha üstün konumda olan ustabaşılar, şairin döneminde kendilerinin toplumsal-siyasi konumlarını kaybetmişlerdi: "...bugün (onlar) kürkçü ve bez pazarlamacıları gibi muamele görüyorlardı." (Azerbeycan Tarihi, 1996:344).

Mirhond, Timur Tebriz'den Semerkant'a götürdüğü sanatkârları "*Senna*" ve "*Möhterife*" Şerafettin Yezdi "*Esnafpişekaran*", Handemir "*Möhterifat*", Mirhund "*ehli-herfe*" olarak isimlendirmiştir (Mirhond, 1339:566). "*Esnaf*" kelimesi zümre sınıf manasında kullanılmıştır. Şurdan anlaşılıyor ki biz "*esnafa-möhterife*" dediğimiz zaman sanatkârlar zümresini kastediyoruz. Esnaf yerine bazen kaynaklarda cemaat de kaydedilmiştir. Keyhatun hakimiyeti zamanında kağıt para "*çav*" üretimi ortaya çıktığı zaman onun fermanıyla "*sarraf ve zerdud cemaatine*" emredilmişti ki her sene çavhanadan onlara belirli miktarda para verilsin ki bir daha bu sanatla uğraşmasınlar (Hondmir, 1333:137).

Sonuç

XIII. ve XV. yüzyıllarda Tebriz'de sanatkârlık konusuna noktayı koyarken şöyle bir sonuca varıyoruz ki, bu devirde sanatkârlar iki gruba ayrılıyordu. Devlete ve farklı feodallere özgü atölyelerde çalışan sanatkârlarla kendilerinin özel atölyelerinde çalışan sanatkârlar sosyal mevkilerine göre farklılık gösteriyordu. Devlet ve feodal atölyelerinde çalışan sanatkârlar daha fazla kullanılıyordu. Birtakım sanatkârlar aynı zamanda ustalar, taş ustaları, tahta ustaları, özel ve sosyal yapıların yapılmasında çalışıyorlardı. Tek kelime ile esir sanatkârlarla, özgür sanatkârlar arasında hukuki açıdan çok büyük fark vardı. Özgür sanatkârların bir kısmı kendi işleriyle birlikte tarım ve köy işleriyle uğraşıyorlardı. Örneğin; Tebriz'de sanatkâr Muhammed'in bağı, papakçıların bağı, Neccar Muhammed'in toprağı, keman düzeltenlerin bağı gibi yerlerin mevcut olması fikrimizi onaylıyor (Onullahi, 1982:50). Sanatkârların fazla olmasına bakmayarak sanatkâr emeğine büyük ihtiyaç vardı. Bu yüzdendir ki Reşidü'd-Din kölelerinin çocuklarına çeşitli sanat, aynı zamanda sarraflık, mimarlık, ressamlık vd. öğretilmesini tavsiye etmişti (Kacar, 1997:65-66).

XIII. yüzyılın sonu XIV. yüzyılın başlarında Tebriz'de sanatkârlık çok gelişmiştir. Bu devirde Tebriz'de üretilen mallar sadece Azerbaycan ve İran'da değil Yakın ve Orta Doğuda, orta Asya ve Avrupa ülkelerinde ün kazanmıştı (Azerbaycan Tarihi, 1996:296).

Şunu da belirtmek gerekir ki sanatkârlar kendi içlerinde de gruplaşıyorlardı. Onların birçoğu zenginleşip feodal oluyordu. Örneğin, Ahi Kasap bir zamanlar

kendisi kasaplık ettiği halde daha sonraları Tebriz Tamgacısı yani vergi toplayan sınıfına dahil oluyordu. Ahi gurubunun içinde de gruplaşmalar vardı. Üyelerden bir kısmı zenginleşerek feodal olmuştu.

Tebriz'e sanatkârlığın gelişimi iç ihtiyacın artması ve dış ticaretinin gelişimi ile ilgilidir. Tebriz doğu ile batı ticaret merkezini birleştiren uluslararası kervan yolu üzerinde olduğu için siyasi durgunluk, tehlikesizlik, ticaret yollarını güvenliği sağlandıkça ve vergiler normal hale geldikçe sanatkârlık da gelişmiştir.

KAYNAKÇA

- ABDOLHOSEYN, N. (1368). *Asnad ve Mukatibat-ı Tarihi-yi İnan*. (Neşir, Muhammed Rıza). Tahran.
- AHMED, A. (2016). Ahiliğin Yayılma Alanı ve Azerbaycan. *Gazi Üniversitesi Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, Sayı 78. Ankara.
- ALİZADE, A. A. (1967). Muhammed ibn Hinduşah Nahçıvaninin Düstur el-Katib fi Tayin el-Meratib Eseri Yakın ve Ortadoğu Memleketlerinin Sosyal ve Ekonomik Tarihinin Bir Kaynağı Gibi. *VI. Türk Tarih Kongresi 'ne Sunulan Bildiriler*. Ankara.
- AYDOĞMUŞOĞLU, C. (2007). *Tarihte Tebriz*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Ankara.
- Azerbeycan Tarihi. Uzak Keçmişten 1870'li Yıllara Kadar* (1996). Azerbaycan Yayınevi: Bakü.
- BARBARO, J. (2006). *Sefernâme-ye Veniziyan der İnan (Şeş Sefername)*. (çev. Tufan Gündüz). *Doğu'da Venedik Elçileri*. İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
- BARTHOLD, W. (1975). Azerbaycan ve Ermenistan. (Çev: İsmail Aka). *A.Ü. DTCTF Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. VIII-XII. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.
- BEHRAM, M. (1349). *Cografiya-yıTarihi ve Asare Basteni-yi Tebriz*. Tebriz.
- BEHRAMİ, M. (1327). *Sanayi-i İnan*. Tahran.
- BİLGİLİ, A. S. (2011). Tebriz. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 40. İstanbul.
- BOSWORTH, C. E. (1968). The Political and Dynastic History of Iranian World (A.D. 1000–1217). *The Cambridge History of Iran, Vol. V, The Seljug and Mongol Period*. Cambridge.
- BUNİYATOV, Z. M. (1978). *Gosudarstvo Atabekov Azerbaydjana (1136-1225)*. Baku.
- CA'FERÎ, Ca'fer b. Muhammed b. Hasan (1338). *Tarih-i Yezd*, (haz. İrc Afşar). Tahran.
- CÜVEYNİ, Ata Melik Cüveyni (1317). *Tarih-i Cihangüşa-yı Cüveyni*. Tahran.
- EBU'L-FARAC Muhammed İbn İshak İbn en-Nedim (1348). *el-Fihrist*. Kahire.

- EL- KAZVÎNÎ, Zekeriya b. Muhammed el- Kazvîni (1967). *Asâr 'ül- Bilâd ve Ahbâr el- İbad*, (M. J. de Goeje, Leiden E. J. Brill). Mektebe Mişkât'il- İslâmiyye .
- EL-HAMEVÎ, Ebû Abdullah Şihabüddin Yakut b. Abdullah Yakut el-Hamevi (1969). *Mu'cemü'l- Buldan*, C. I. Tahran.
- EL-Ömeri, Şihabeddin b. Fazlullah (2014). *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım (Mesâlikü'l-Ebsâr)*. Selenge Yayınları: İstanbul.
- ERDEBİLÎ, İbn Bezzaz Erdebilî (1373). *Safvetü's-Safâ der Tercüme-i Ahvâl ve Akvâl ve Kerâmât-ı Şeyh Safiyüddin İshak Erdebilî*, (tsh. Gulam Rıza Mecc Tabatabaî), Tebriz.
- ERDEBİLÎ, Tevekkülî, b. İsmail b. Bezzaz Erdebilî, *Saffetü's-Safâ*, Süleymaniye Kütüphanesi. Ayasofya Bölümü, No. 2123.
- ET-TABERÎ, Ebu Ca'fer İbn Cerir Muhammed b. Cerir b. Yezid el-Amülî et-Taberi el-Bağdadi (1992). *Tarihü'l-Umem vel Mülük*, C. I, (çev. Zakir Kadiri Ugan- Ahmet Temir). İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- HÂND ŞAH Mehmed bin Seyyid Burhaneddin Hând Şah (1258). *Ravzatü's-Safa*, C. V. Çaphane-i Pîruz-ı Evvel. Tahran.
- HONDMİR, Gıyasüddin b. Hümamüddin el-Hüseyni (1333). *Tarih-u Habibü's-Siyer fi Ahbar-u Efrad- ı Beşer*, C. III. Tahran.
- HÜSREV, Nasır-ı Hüsrev (1994). *Sefername*, (Trc. Abdülvehhab Tarzi). İstanbul.
- İBN BATTUTA, Ebu Abdullah Muhammed İbn Battuta Tanci (2016). *İbn Battûta Seyahatnamesi*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- İbn-i Bezzâz, (1994). *Safvetü's-safâ*, (mukaddime ve tashîh: Gulâm-Rızâ Tabâtabâî). Mecc, Dânişgâh-i Âzâd İslâmî.
- İSFEHANÎ, Fazlullah İbn Ruzbe Han, *Tarih-i Âlem Âray-i Emini*. Fatih. Millet Ktb. Farsça Yzm. nr.4431.
- KABIYANPURUN, A. (1346). *Tarih-i Umumi-ye Azerbaycan*. Rızaniyye (Urumiye) .
- KACAR, Ç. (1997). *Gadim ve Orta Asrlar Azarbaycanın Görkemli Şahsiyyetleri*. Bakü.
- KÂŞÂNÎ, Abdullah Muhammed b. Ebî Tâhir 'Abdullah Kâşânî (1348). *Târîh-i Olcaytu Sultân*, (neşr. Mehîn Hambelî). Tahran.
- MAHMUDOV, Y. (1996). *Azerbaycan Tarihi İntibah Devri*. Bakü.
- MEMMEDLİ, H. (2008). Ahilik ve Onun Azerbaycandaki İzleri. *Türkün Sesi Makaleler Top-lusu*. Bakü.
- MEMMEDOV, R. (1977). *Nahçıvan Şehrinin Tarihi Oçerki*. Bakü.
- MERÇİL, E. (2000). *Türkiye Selçuklularında Meslekler*. Ankara: TTK Yayınları.
- MİNORSKİY, V. F. (1963). *İstoriya Şirvana i Derbenta X-XI vekov*. Moskova.
- MİRHOND, Muhammed bin Havendşah bin Mahmud (1339). *Ravzatü's-Safa fi Sireti'l-Enbiya ve'l-Mülük ve'l-Hulefa*, C. IV. Tahran.
- MUSAYEVA, A. (1987). *Şark Elyazma Katalokları Esasında Azerbaycanlı Müelliflerin Elyazmalarının Toplu Kataloğu*, (Kısaltma: Azerbaycan Toplu Kataloğu). Azerbaycan Bilimler Akademisi Elyazmalar Enstitüsü. Bakü, No. 61.

- NASIR-I HÜSREV, Muin'ed-Dîn Nâsır-ı Hüsrev el-Mervazi el-Kubadiyani (1967). *Sefernâme*, (çev. Abdülvehap Tarzi). İstanbul.
- ONULLAHİ, S. M. (1982). *XIII. XVII. Asırlarda Tebriz Şehrinin Tarihi*. Bakü .
- PIRIYEV, Vaqif Ziyaeddin oğlu (2003). *Azerbaycan XIII-XV. Asırlarda*. Bakü.
- PIRIYEV, Vaqif Ziyaeddin oğlu (2006). *Azerbaycan'ın Tarixi-siyasi Coğrafiyası*. Bakü: Müellim Neşriyyatı.
- POLO, M. (2015). *Geziler Kitabı*, (çev. Ö. Cemal Güngören). İstanbul.
- REŞİDÜDDİN, Ebü'l-Hayr (Ebü'l-Fazl) Hacı Reşidüddin Fazlullah b. Ebi'l-Hayr b. Ali Hemedani (1386). *Camiu'l-Tevarih, (Tarih-i Âl-i Selçuk)*. Tahran.
- SHAHMAR, S. (2014). *Osmanlı ve İran Minyatürlerinde Figür Anlayışın Etnografik Açından İncelemesi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Erzurum.
- SÜMER, F. (1999). *Safevi Devleti'nin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*. Ankara: TTK Yayınları.
- ŞERİFLİ, Memmedali (1978). *IX. Asrın İkinci Yarısı-XI. Asırlarda Azerbaycan Feodal Devletleri*. Bakü.
- TEBRİZİ, Hâfız Hüseyin Kerbelâi (1344/1965). *Ravzâtü'l-Cinân ve Cennâtü'l-Cenân*, (Nşr. Ca'fer Sultan el-Kurrâi). Tahran
- TERBİYET, M. (1987). *Danışmendani-Azerbaycan (Azerbaycanın Görkəmli Elm. Sənət Adamları)*. Bakü.
- VİLSON, K. (1317). *Tarih-i Sanayi-i İran*, (çev. Abdullah Feryar). Tahran.
- WİLSON, A. T. (1930). *Earthquakes in Persia. Bulletin Of the School of Oriental Studies. University of London, Vol. 6, No. 1. p. 104.*
- YEZDÎ, Şerefüddîn Alî b. Şemsiddîn Alî Râzî-i (1980). *Zafername. C. I*, (çev. Zafer Çiftçi). İstanbul.
- YOLOĞLU, G. (2011). Ahilerin Şanlı Tarihine Gölge Salanlar. *Ahilik Uluslararası Sempozyumu Kalite Merkezli Bir Yaşam*. Bildiri Kitabı. Kayseri.
- KRİMSKİY, A. (1981). *Nizami i Ego Sovremenniki*. Bakü.